

УДК 821.161.2'06-32-93.09:7.04 Іваненко
DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.26.1.55>

ПРИРОДНИЧІ ВІЗІЇ В «ЛІСОВИХ КАЗКАХ» О. ІВАНЕНКО

NATURAL VISIONS IN "FOREST FAIRY TALES" O. IVANENKO

Куманська Ю.О.,
orcid.org/0000-0001-7975-1525
кандидат філологічних наук

Яблонська О.В.,
orcid.org/0000-0002-2200-6978
кандидат філологічних наук, доцент,
професор кафедри української літератури
Волинського національного університету імені Лесі Українки

У статті схарактеризовано природничі візії в «Лісових казках» О. Іваненко.

Зауважено, що в літературній казці письменника активно використовує засоби фольклорної поетики (жанр казки, пісні, приказки, закликання; казковий зачин; антропоморфізація образів природи).

Закцентовано на важливості пізнавального аспекту. Життєвий цикл героїв творів тісно пов'язаний зі зміною пір року і станом довкілля. Переважно негативно маркованою є зима. Винятком є казка «Про зелену ялинку та золоту мандаринку», розповідь у якій розгортається за принципом різдвяної казки діккенсівського зразка. Осінь для героїв казок О. Іваненко – час роздумів, традиційним є бачення весни як оновлення й народження нового життя. У «Лісових казках» описано екологічні ланцюги живлення, харчові звички різних тварин та ін. важливі процеси живої природи. Світ птахів представлено зображенням життя у тісній взаємодії між собою та іншими (наприклад, процес міграції у творах «Кисличка», «Цвітарінь», «Синичка», «Куди літав журавлик» та ін.). Традиційно виписаний образ зозулі має виховний ефект. Казки «Хвилька» та «Бурулька» продовжують природознавчу традицію у відтворенні процесу колообігу води в природі.

Досліджено, що концепт рідного краю – основотвірний у житті героїв казок О. Іваненко. «Лісові казки» мають морально-повчальні настанови, часто їхніми носіями є умудрені життєвим досвідом люди, рослини, тварини. Мотив допомоги, роль друзів – один із наскрізних. Важливим виміром моральних і соціальних проблем, осмислених у творах О. Іваненко, є їхнє щасливе вирішення, що постає у розв'язці сюжетної оповіді.

Зауважено, що в оповіді казок трапляється використання авторського звертання до читачів, що створює атмосферу доброзичливої розмови.

Ключові слова: література для дітей, літературна казка, тема природи, екологічний дискурс, поетика, різдвяна казка.

The article describes the visions of Nature in the "Forest Tales" ("Lisovi kazky") by O. Ivanenko.

It is noticed that in a literary tale the writer actively uses the means of folklore poetics (the genre of fairy tales, songs, sayings, calls; fairytale beginning; anthropomorphization the images of nature).

The importance of the cognitive aspect is emphasized. The heroes' life cycle in the composition is closely related to the change of seasons and the state of the environment. Mostly negatively marked is winter. The exception is the fairy tale "About the Green Christmas Tree and the Golden Mandarin" ("Pro zelenu yalynku ta zolotu mandarynku"), the story of

which unfolds on the principle of a Dickensian-style Christmas fairy tale. Autumn for the heroes of fairy tales O. Ivanenko is a time of reflection, the vision of spring as a renewal and birth time of a new life is traditional. The "Forest Tales" ("Лісові казки") describes the ecological food chains, eating habits of various animals, etc. important processes of wildlife. The world of birds is represented by the image of life in close cooperation with each other and others (for example, the process of migration in the works "Kislychka", "Tsvin'tarin", "Where the crane flew", etc.). Traditionally, the written image of a cuckoo has an educational effect. Fairy tales "Khvylyka" and "Icicle" ("Burulka") continue the scientific transition in reproducing the process of circulation of water in nature.

It is investigated that the concept of the native land is fundamental in the life of the heroes of fairy tales O. Ivanenko. "Forest tales" have moral and didactic instructions, often their carriers are people, plants, animals that have been wise to life experience. The motive for help, the role of friends is one of the through ones. An important dimension of moral and social problems, comprehended in the works of O. Ivanenko, is their happy solution, which appears in the solution of the plot narrative.

It is noted that in the narration of fairy tales there is a use of the author's appeal to readers, which creates an atmosphere of friendly conversation.

Key words: literature for children, literary fairy tale, theme of nature, ecological discourse, poetics, Christmas fairy tale.

Постановка проблеми. О. Іваненко – одна з перших лауреаток «Літературної премії імені Лесі Українки». 1974 р. за повість «Рідні діти», роман «Тарасові шляхи» та «Лісові казки» письменниця удостоєна найвищої відзнаки в Україні літературних творів для дітей та юнацтва.

В українській літературі «Лісові казки» О. Іваненко стали класичним зразком авторської казки, в якій пізнавальні природознавчі та екологічні відомості органічно поєднано патріотичними мотивами. В. Кизилова простежила закономірність: «Тема природи в українській літературній казці має свою історію. Її витoki сягають фольклорного епосу, а також літературних казок І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського. Часто казки, в яких художньо зображуються тварини, рослини, комахи, птахи, називають анімалістичними (від. лат. animal – жива істота). Діалог автора й читача щодо природних явищ в авторській казці взаємозв'язаний особливим типом естетичних суб'єкт-об'єктних відносин, своєрідністю авторського образного мислення, що реалізується набором формозмістових категорій, надиктованих тим чи тим функціонально-тематичним різновидом жанру.

Анімалістична казка т. зв. радянського періоду часто захоплювалася пропедевтично-дидактичною функцією. Показовими в цьому плані є «Лісові казки» О. Іваненко» [2, с. 102].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У монографії В. Кизилової «Динаміка української літературної прозової казки» зауважено, що природознавчі казки О. Іваненко «здебільшого <...> побудовані за сюжетно-композиційними канонами анімалістичних оповідань й відзначаються посиленою динамікою, введенням елементу інтриги, трансформацією сюжетних колізій, мовностилістичним орнаментуванням. Казковий же ефект досягається завдяки персоніфікації природи. Наділяючи персонажів флори й фауни здатністю розмовляти, думати, пись-

менниця намагалася пояснити маленьким читачам часто незрозумілі їм речі, прищепити певні моральні якості. Дидактичний ефект створюється завдяки моделюванню поведінки тварин в тій чи іншій ситуації, що легко переноситься у площину людських стосунків» [2, с. 102–103].

Педагогічну та пізнавальну важливість циклу природознавчих казок «Лісові казки» обґрунтовує Т. Юркова у статті «Казка – неперевершений засіб формування в учнів середнього підліткового віку екологічних цінностей»: «У «Лісових казках» письменниця повідомляє певні відомості про навколишній світ, відтворює поетичний образ природи, спонукає до спостереження, розкриває справжні дива, що творяться навколо. Обговорення текстів казок, доповнення учнями відомостей про життя деяких лісових тварин знаннями, які вони отримали при вивченні природознавства в ході самостійного читання, має велике значення для поповнення екологічних знань школярів, сприяє пізнанню закономірностей розвитку природи, стимулює їх до самостійних спостережень за її подіями і фактами» [6, с. 159].

Постановка завдання. У природознавчій характеристиці «Лісових казок» О. Іваненко доречно виокремити пізнавальний аспект, а також проблему екологічних взаємозв'язків, роль патріотичного мотиву. Важливою є проблема реалізації природничих візій письменниці на рівні засобів поезики, специфіки оповіді.

Виклад основного матеріалу. Усталеною є думка про те, що «літературна казка, як і фольклорна, є способом відображення буття, метафорою реальної дійсності. Асимілюючи у своїй структурі основні ознаки народного першоджерела й мистецькі досягнення певного періоду, виявляє свою жанрову приналежність, перш за все, через рівень кореляції з фольклором» [5, с. 176]. Літературна казка О. Іваненко увібрала уснопоетичні джерела й у плані безпосереднього використання фольклорних мотивів, органіч-

ного включення фольклорних жанрів, і на формальному рівні. Так, у повісті-казці «Куди літав журавлик» згадуються пісня «Був собі журавель та журавочка, наносили сінця повні ясельця» [1, с. 193] та приказка «кожен кулик своє болото хвалить» [1, с. 163]. У казці «Сонечко» не тільки звучить закликання «Сонечко, сонечко, / Визирни в віконечко» [1, с. 47], в сюжеті твору використано омонімічне протиставлення слова *сонечко* (такий же принцип – в основі поезії П. Мостового «Сонечко», алюзія до якої проступає в у віршованій казці І. Андрусяка «Сонячний гість» [4, с. 108]). Казковий зачин «Був собі, жив собі невеличкий жучок» [1, с. 64] формує відповідну стилістику твору О. Іваненко «На добраніч».

Образи живої та неживої природи в казках О. Іваненко мають виразно антропоморфізовані риси, що пояснюється зокрема і силою впливу фольклорно-міфологічних джерел. Як-от образ кислички в однойменному творі: «Вона й дримала цілу зиму під снігом. Дримала і мріяла: от, відкриється вона цвітом, от досягнуть яблука, і буде вона найкращим деревом у лісі» [1, с. 8].

Казкова проза О. Іваненко містить багатий природознавчий матеріал, орієнтований на сприйняття малими читачами, які могли б легко уявити все, про що читають. У творах презентовано особливу увагу до зміни пір року. Життєвий цикл героїв творів тісно пов'язаний зі станом довкілля.

Переважно негативно маркованою є зима. У природі тваринам важко переживати цей період, і вони рятуються, як можуть. Розказуючи хлопчику про свої поневіряння, бурулька скаржиться: «і заворожила мене люта зима» [1, с. 94]. У «Казці про маленького Піка» зауважено, що в зимові місяці пташки «гинули більше від голоду, ніж від холоду» [1, с. 24].

Натомість розповідь грузинської мандаринки (казка «Про зелену ялинку та золоту мандаринку») містить спогад про рідний край, де «дуже багато сонця і майже не буває зими» [1, с. 105], тому вона «ніколи не бачила морозів, віхол, заметелиць» [1, с. 105], а сніг викликає в героїні радісні емоції: «– Сніг у нас лежить на високих горах, – продовжувала мандаринка. – Я росла з моїми родичами в долині, але бачила на верхів'ях гір снігові поляни. Це дуже красиво. Гори ще стоять зелені, а на шпильях лежить сніг, і внизу так тепло, що в морі купаються діти і загоряють на сонці» [1, с. 105–106]. До речі, розповідь у творі розгортається за принципом різдвяної казки дікенсівського зразка, на відміну від антисвяткових сюжетів української класичної літератури (Панаса Мирного, М. Левицького, Б. Лепкого та

ін.); зрештою, канон підрадянської літератури для дітей унеможлилював інший вимір (маркером соціального часу є художня деталь п'ятикутної зірки на ялинці).

Осінь для героїв казок О. Іваненко – час роздумів. Зайчикові з казки «Чорноморденький» вона зовсім не подобалася: «Що хорошого, коли з дерев падає листя і шарудить не тільки від кроків якогось звіра, а навіть від легенького руху повітря, коли пташка пролетить! А як вітер дужчає, то й шарудіння дужчає. Тоді здається зайчикові – женеться за ним не один, а аж десять голодних вовків. І ще більше хитрих лисиць і стільки сердитих собак, що всіх звірів у лісі переловлять. Так шумить оте противне листя!» [1, с. 34]. Молодий наївний зайчик сердився, коли «люди збирали моркву, капусту і кудись звозили».

– Яке нахабство! – не міг заспокоїтися зайчик. – А що ж я їстиму взимку?

Він був ще молодим, цей зайчик. Народився тільки по весні і не знав, що взимку взагалі всім звірам, не тільки зайцям, доведеться важко» [1, с. 35]. Не подобалась йому осінь ще й через те, що всі тварини були заклопотані.

Традиційне бачення весни як оновлення й народження нового життя притаманне для казок О. Іваненко. Пейзажні замальовки весни сповнені теплоти й ліризму, відчувається неймовірно світле авторське ставлення. Привертають увагу несподівані порівняння: «По блакитному небу наче розсипано чорні намистинки».

От намистинки більші. От вони вже як кольорові квіти.

Але то не пелюстки квітів – то крила. То пташки махають крилами і летять сюди» [1, с. 46].

Письменниця знайомить із видовим розмаїттям українського лісу («Влітку розросталися вередливі куші терну, широка папороть. <...> Навколо росли великі задумливі липи, ясени, клени» [1, с. 8]), розповідає, як запилюються рослини («Прилітає вітер назавтра, бачить – нема кульбабки, на її стеблинці якась кулька з пушинок. – А, так ти обдурила мене!

Залютував вітер, дмухнув і розлетілися пушинки по всій луці» [1, с. 56]), зокрема про роль комах і вітру в цьому процесі («Джмелик так і влетів у лілову чашечку і, як чемний і вихований, спочатку обтрусив жовтий пилок, що налип на нього з першої квітки, а потім уже вистромив свій язичок і заходився коло меду» [1, с. 60]; «Я (вітерець. – Ю. К., О. Я.) переносу пилок з квітки на квітку, і від цього виростуть нові квіти» [1, с. 144]); живописно зображає народження рослин (казки «Дубок», «Кульбабка»).

О. Іваненко описує екологічні ланцюги живлення і харчові звички різних тварин. Наприклад, малий читач дізнається, чим живляться оси: «З лук додому летіли золоті оси. Вони дуже любили все солодке. Жодної квітки, жодної ягідки не минали» [1, с. 9].

Світ птахів представлено життям розмаїтих представників, як правило, в тісній взаємодії між собою та іншими лісовими мешканцями. У видноколі авторки – і процес міграції (твори «Кисличка», «Цвітарінь», «Синичка», «Куди літав журавлик» та ін.). Серед цікавих орнітологічних спостережень – зображення, як птахи будують гнізда (чиж, іволга та ін. [1, с. 16]) і доглядають за потомством. Традиційно виписано образ зозулі: вона дражнила птахів, зайнятих важкою працею, і хвалилася, що «попідкидала свої яєчка по чужих гніздах, хай інші з ними морочаться!» [1, с. 17]. У фінальній сцені, щасливій для інших птахів, «зозуля жалібно кувала: Ку-ку, / Ку-ку, / Я сама / На віку» [1, с. 25]; в такий спосіб авторка досягає виховного ефекту.

Багато уваги письменниці приділяє показу того, як тварини турбуються про потомство, в її казках вони наділені здатністю до глибокої батьківської любові. Так, малий читач дізнається, що великі і грізні ведмеді – батьки, які ніжно піклуються дітьми («Мати-ведмедиха їх (ведмежат. – Ю. К., О. В.) лизала – це було замість поцілунків, і діти горнулися до неї, під її густу, теплу шерсть» [1, с. 77]). Стара зайчиха вчить молодих зайців мудрості виживання (казка «Чорноморденький»). Чиж і чижиха в «Казці про маленького Піка» – зразкові батьки. Чиж, потрапивши в клітку, лазив по прутах та співав, і всі думали, що пташина дуже весела. «А насправді, – пише О. Іваненко, – чижик весь час співав про своїх діток. Він згадував свого сінка, маленького Піка, а стрибав по клітці, бо гадав, що, може, якось звільниться з-за ґрат» [1, с. 23], і думав, як переживе зиму його сім'я. Чижиха і її діти зі зграйкою лісових пташок перебралися до міста, де чекали на харчі від людей. І «мати-чижиха <...> насамперед кликала всіх діток, а тоді вже й сама починала клювати» [1, с. 24]. Всі ці історії навчають малих читачів співпереживанню і відповідальності.

Письменниці стверджує значущість найменшого створіння, важливість його почуттів, роль навіть здавалось би невеликого доброго вчинку. У казці «Синичка» мала пташина не побоялася зими, не покинула рідний край. Із настанням тепла старий дуб сповістив, що то синичка зиму прогнала своїм співом і першою заспівала про весну.

Почувши це, соловей заспівав про рідні ліси, «і ця пісня ще була похвалою маленькій, веселій, сміливій пташці, що не побоялася зими» [1, с. 75].

І маленька краплина води робить важливу роботу. У казці «Бурулька» краплина води розповідає хлопчикові: «Поки ми жили – бігли в водоводі, – ми всі дуже здружилися між собою і все балакали, балакали, гомоніли, розповідали про себе. Що ж нам було ще робити? Різні були серед нас. Одні розповідали, як їх наливали в паровози, підігрівали і як вони, обернувшись на пару, рухали цілі поїзди. Краплини були дуже з цього горді з цього і, я думаю, мали на це право. Інші розповідали, що вже не раз їх узимку наливали в труби, щоб опалювати будинки» [1, с. 92].

У казках О. Іваненко «Хвилька» та «Бурулька» відтворено процес колообігу води в природі. Принагідно зауважимо, що в літературі для дітей можна навіть виокремити певну природознавчу традицію в увазі до цього процесу. Зокрема, пізнавальний характер мають «Краплі-мандрівниці» Дніпрової Чайки, «Світова мандрівка краплини води» Юрія Сірого, «Мандрівка Дощинки» О. Ільченка [3] та ін.

Провівши героїню казки «Хвилька» через усі випробування, О. Іваненко здійснила її мрію ще раз побачити лілею, прекрасну квітку рідного краю.

Концепт рідного краю – основотвірний у житті героїв казок О. Іваненко. І хоча «тут не було ні пальм, ні магнолій, тут було ще холодно, і навіть верби, що перші випустили свої бруньки, одягли їх в хутряні кошушки, щоб не позамерзали» [1, с. 202], але «це була вже рідна земля!» [1, с. 202], – стверджує письменниці у творі «Куди літав журавлик». Бідкається білочка-мандрівниця, опинившись далеко від дому: «“Тепер я ще далі від моїх рідних”, – з сумом подумала білочка, і, хоч на протилежному березі був такий самий гарний ліс, їй здавалося, що там все гірше» [1, с. 30].

Твори О. Іваненко завжди мають морально-повчальні настанови, часто їхніми носіями є умудрені життєвим досвідом люди, рослини, тварини, як-от: стара мудра зайчиха («Чорноморденький»), старий дуб («Дубок»), добрий дідусь («Кисличка»), дід, який умів розмовляти по-бджолиному («Про бджілку Медунку»), дід журавлика («Куди літав журавлик») та ін. Як зауважує В. Кизилова, «незважаючи на задекларовану в назві збірки тему, “Лісові казки” органічно розкривають важливі моральні проблеми, що порушуються практично в кожному творі. Спілкування автора з читачами при цьому відзначається максимальною щирістю» [2, с. 103].

Відвертість розмови з читачем досягається також авторськими звертаннями. Такий наратологічний принцип дозволяє залучити читача до тексту як безпосереднього свідка подій. На початку казки «Кисличка» письменниця звертається до своїх читачів / слухачів: «Знаєте, дітки, що? Ви ніколи не плачете! А то раз одна дівчинка гуляла в лісі з братиком, посварились і гірко заплакала. Сльози кап-кап та на землю, та на насіннячко, що там лежало, та такі гіркі сльози! От і виросла з того насіннячка гірка та терпка кисличка» [1, с. 7]. Для підтримки уваги О. Іваненко апелює до досвіду малих читачів («Тук-тук!.. – тихенько застукотіло на горішній вітці. Так тихо, як у тебе іноді у вушку задзвенить, – навіть ніхто, крім тебе, і не почує» [1, с. 39]) чи запитує їх («А ви знаєте, чому пташки ввечері здіймали такий галас у лісі?» [1, с. 40]). Казка «Про зелену ялинку та золоту мандаринку» починається з інтригуючої таємниці, яку вона, доросла, готова розділити з читачами-дітьми: «Ви вмієте тримати секрети? Я розкажу вам зараз одну таємницю. Тільки ви мене не видавайте, добре?» [1, с. 102]. Як бачимо, письменниця, ведучи таку щирю розмову з малим читачем, пробуджує інтерес проблематики творів, формує зацікавленість природою, до пошуку взаємозв'язків і взаємодії. Вона мотивує дитину бути допитливою та уважною до довкілля, шукати відповіді на запитання. І хоча авторка казок є дорослою оповідачкою, готовою ділитися своїми знаннями, проте її обізнаність і життєва мудрість ненав'язливі й аж ніяк не зверхні.

Звертається письменниця і до складної теми хвороби та смерті як до етапу життя тварин. Помирає старий птах під час перельоту з теплих країв («Кисличка»). Мушка втрапляє у пастку комахоїдної рослини («Джмелик»). У казці «Що трапилось в саду» хворіє молода яблуня, бо її поїдають комахи. Письменниця образно презентує тут чимало інформації про взаємодію рослин і комах, які живляться бруньками та листками рослин: «Білий метелик сів і почав вищипувати на кінчику черевця іржаві волосинки – на сонці вони відливали золотом, і, напевно, тому цих метеликів звали золотогузками. Кожна золотогузка з цих волосинок робила постільку і клала в неї купочкою свої яєчка. Прилетіли ще метелики: одні – сірувато-коричневі, інші – бруднуватобілого кольору. То були непарні шовкопряди. Сірувато-коричневі, як скажені, кружляли над яблункою, ніби виглядаючи, де краще оселитися, а білі були ліниві, неповороткі. Вони почали робити гнізда, як і золотогузки» [1, с. 122].

Схожа історія трапляється в казці «Сонечко»: маленький жучок ціною великих зусиль рятує осіку від паразитів. Деревце розповіло про причини своєї проблеми: «Це все за мою гостинність <...>. Восени я всім дала притулок – і жукам, і павукам, і метеликам, і слимакам. Ти ж знаєш, сонечко, я нікого не гнала. Вони всі поховалися в моєму корінні, під моїм листям, а тепер вони їдять мене. Вони їдять моє листя, і я нічого не можу зробити, нічого не можу зробити!» [1, с. 48]. Водночас письменниця інформує про особливості співжиття в дикій природі комах та рослин, на підтвердження цього – і спосіб лікування осики: паразити на зелених рослинах є джерелом поживних речовин для такого сонечка. Сила характеру й наполегливість сонечка допомагають подолати випробування.

Мотив допомоги, роль друзів – один із наскрізних у творах О. Іваненко. Промовистим є авторський коментар у повісті «Куди літав журавлик»: «Він (журавлик. – Ю. К., О. Я.) сам не знав чого, але все ж таки йому пощастило в одному: весь час на його шляху, повному пригод та небезпек, стрівалися хороші товариші. Може, це тому, що й він сам був завжди щирим і привітним з усіма. Ці короткі дружні зустрічі полегшували його сумні дні» [1, с. 189].

Важливим виміром моральних і соціальних проблем, осмислених у творах О. Іваненко, є їхнє щасливе вирішення, що постає у розв'язці сюжетної оповіді. Герої казок спільною працею і зусиллями долають перешкоду, вони радіють, винагороджені за тривалі випробування. У розв'язці казки «Синичка» після складної зими приходить весна, природа оживає: «І тоді заспівали всі весняну радісну пісню.

Ліс увесь шумів, і струмки гомоніли. І хоч найкраще співав соловей, але в радісному лісовому хорі чути було і ніжний спів маленької синички» [1, с. 76].

Висновки. Природничі візії в «Лісових казках» О. Іваненко реалізовано не тільки в пізнавальному аспекті, природознавчі складники органічно поєднані з морально-етичними. Екологічна проблема взаємодії людини з довкіллям має повчальний характер. Концепт рідного краю – наскрізний у літературних казках О. Іваненко. Письменниця активно використовує засоби фольклорної поетики (жанр казки, пісні, приказки, закликання; казковий зачин; антропоморфізація образів природи). В оповіді казок трапляється використання авторського звертання до читачів, що створює атмосферу доброзичливої розмови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Іваненко О. Казки. Київ: Державне видавництво дитячої літератури УРСР, 1964. 364 с.
2. Кизилова В. В. Динаміка української літературної прозової казки: монографія. Київ: Талком, 2020. 211 с.
3. Куманська Ю. «Мандрівка дощинки» Олеся Ільченка: на перетині літератури і природознавства. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Філологія»*. № 43. Т. 1. Одеса, 2019. С. 36–39.
4. Куманська Ю., Яблонська О. Віршказки Івана Андрусяка «Зайчикова книжечка»: соціальний вимір екологічних аспектів. *ЛІТЕРАТУРА. ДІТИ. ЧАС. Вісник Центру дослідження літератури для дітей та юнацтва*. Вип. 7. Івано-Франківськ : ФОП Бойчук А. Б., 2021. С. 99–111.
5. Плетньова О. Ю. Образ міста у творчості О. Іваненко (на матеріали казки «Чарівна квітка»). *Актуальні проблеми слов'янської філології*. 2010. Вип. XXIII. Ч. 4. С. 176–181.
6. Юркова Т. В. Казка – неперевершений засіб формування в учнів середнього підліткового віку екологічних цінностей. *Педагогічні науки : збірник наук. праць*. Херсон, 2012. Т. 1. № 61. С. 157–162.